

האקלים הרוחני בתשתית פעילות הגטו - רות בונדי

מתוך "התמודדות ללא נשק" - יום עיון בבית טרזין, 10.12.1988

אמנם הוטל עלי לשאת הרצאת מבוא, אבל לא נאמר לי בדיוק מבוא למה - לכן החלטתי להקדיש אותה לאקלים הרוחני שקדם לגטו טרזין ועל חיי הגטו עצמו תשמעו מפי אחרים.

יכולתי לחזור אחורה אלף שנה, לראשית ההתיישבות היהודית בבוהמיה, במה שנקרא לבה של אירופה, תחושת ההשתייכות לארץ, לנופה, לשורשים שצומחים במשך תקופה ארוכה כל כך, אך אתעכב רק על המונרכיה האוסטרית-הונגרית ובעיקר על שלטונו של הקיסר פרנץ יוזף, ירום הודו, מפני שבו נטבע, לדעתי לפחות, הרבה מאופיים של יהודי מרכז אירופה. אותו אופי מיוחד שממשיך להתקיים גם בהוריקם, כפי שכל אחד מכם יוכל להעיד. המונרכיה הייתה מדינת חוק, עם ביורוקרטיה מפותחת מאוד, ובניגוד למזרח אירופה, שבה נתפסו חוקי הגויים כעוינים ליהודים שחובה לעקוף אותם, אם רוצים לשרוד, יהודי צ'כיה (כפי שאקרא להם לשם קיצור) היו - לא תמיד, לא בכל מחיר אך בדרך כלל - שומרי חוק, משום שראו עצמם כאזרחים שווי זכויות. החוק יכול להיות שרירותי, טועה (כפי שביטא זאת יותר מכל פרנץ קפקא, מבחינות רבות יציר אופייני ליהדות זו ופריחתה התרבותית שצמחה בתוך צרוף של שלושת היסודות - הגרמני, הצ'כי והיהודי) אבל החוק מחייב.

שלטונו של פרנץ יוזף, הידוע לכולכם דרך החייל האמיץ שווייק והזבובים שלכלכו את תמונתו, הקנה ליהודים - ולא רק להם - תחושת המשכיות: ששים שנות שלטון בלי מלחמה, עם רפורמה אחת ויחידה במטבע, עם מחירים לא משתנים כמעט. אנשים היו רגילים לחסוך, לפתוח פנקס חסכון עם הולדת הבת כדי שתהיה לה בבוא הזמן נדוניה, לתכנן את חייהם. אפשר להגדיר זאת כבורגנות או זעיר-בורגנות, כהליכה בזרם, ככמיהה לחיים נוחים, מסודרים, להמשכיות, לקביעות שלא מצמיחה מהפכנים, אנרכיסטים, מורדים במלכות.

נכון שהקטל הנורא של מלחמת העולם הראשונה, התפוררות המונרכיה האוסטרו-הונגרית ערערו לזמן מה את אותו הבטחון בקביעות הדברים, אך לא עד היסוד. לרבים הייתה הרפובליקה הצ'כוסלובקית, שקמה ב-28 באוקטובר 1918, כעין המשך למונרכיה, לא רק משום שהביורוקרטיה נשארה כפי שהייתה, לעיתים עם אותם הפקידים - הרי גם אם קראו לכך מהפכת אוקטובר, הרפובליקה קמה ללא שפיכות דמים אלא גם משום שאת דמות הקיסר, שהיהודים לרוב העריצו אותו (בהשוואה לצאר או לקיסר גרמניה אכן היה מקום להערצה גם אם היו שהגדירו את שלטונו כרודנות ממותנת ברשלנות) החליפה דמותו של תומאש גאריג מסריק (Tomas Garigue Masaryk) - אבי הרפובליקה ומייסדה. היהודים זכרו למסריק את חסדי מאבקו נגד

עלילת הדם בפרשת הילזנר (ליאופולד הילזנר מהכפר פולנה (Polna) שנאשם בשנת 1889 ברצח הנערה הצ'כית אנז'קה הרזובה, ומשפטו עורר גל אנטישמיות ארסית מאוד בבוהמיה), כשר מסריק, פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטה הצ'כית של פראג יצא להגנת הילזנר, לא כדי להגן על היהודים, כדבריו, אלא כדי להגן על הנוצרים מפני משפטים קדומים. בעיני שונאי היהודים - הם לא היו חסרים גם כאן - היה מסריק "מכור ליהודים" ואכן הוא יצא פעמים חוזרות בזכות השאיפות הציוניות, ביקר כבר בשנת 1927 בארץ ישראל, גם כאורח התנועה הציונית, סייר בדגניה, נפגש עם שמואל הגו ברגמן, ידידו של קפקא, אז ראש הספרייה האוניברסיטאית, ולחוג ידידי מסריק הקרובים, שנפגשו בביתו כל יום שישי, היה שייך גם הסופר קארל פולאצ'ק, שהיה בין אסירי גטו טרזין ומצא את מותו באושוויץ ב-1944. הייתה תחושה שכל עוד מסריק בראש המדינה לא יאונה ליהודים כל רע (רק כבדרך אגב : בצ'כוסלובקיה של ימינו שמו של מסריק לא מוזכר (הערה : המדובר בשנת 1988) רק בישראל יש רחובות, כיכרות, יער וישוב על שמו.

עכשיו, כאשר חגגנו 40 שנות קיום מדינת ישראל, חשתי ביתר שאת איזה זמן קצר התקיימה אותה הרפובליקה הצ'כוסלובקית, שאנו, שנולדנו בה, לקחנו אותה כמובנת מאליה - עשרים שנה, סך הכול אפשר לטעון שמלכתחילה הייתה זו מדינה מלאכותית, גם בצורתה הגיאוגרפית המאורכת, גם בהרכב אוכלוסייתה, מורכבת מחלקים שונים שהיו שייכים מקודם לממלכה ההונגרית, האוקראינים של רוסיה, התת-קרפאטים, עולם בפני עצמו, קרוב באופיו הרבה יותר למזרח אירופה מאשר למרכז. ונוסף לכול, אותו מיעוט גרמני של קרוב לשלושה מיליון וחצי נפש, שצורף בניגוד לרצונו לרפובליקה החדשה, משום שזו תבעה את גבולותיה ההיסטוריים עם רכסי ההרים מסביב לה, את הארצות ההיסטוריות בשלמותן.

היהודים אם ראו עצמם משתייכים לתרבות הצ'כית או הגרמנית או הסלובקית או ההונגרית או האידיש-ברוסיה התת-קרפאטית, היו צ'כוסלובקים בנפשם, כלומר פטריוטים של הרפובליקה והיו שטענו שהם

הצ'כוסלובקים היחידים כי האחרים היו או צ'כים או סלובקים. לכן כאשר מעבר לגבול הגרמני, המקיף את בוהמיה משני צדדים, החל בשנת 1933 שלטונו של היטלר והרפובליקה פתחה את שעריה, ולו רק לתקופת מעבר, לפליטים רבים, לא יהודים ויהודים, לא הייתה ליהודיה תחושת סכנה מיידית אלא להיפך, רק התחזקה תחושתם שאצלנו ברפובליקה של מסריק, דבר כזה לא יכול לקרות.

כאשר צמחה באזור הסודטים התנועה הגרמנית הלאומית שביקשה להיספח לרייך הגרמני, הייתה בה סכנה משותפת ליהודים ולצ'כים והייתה נחישות דעת משותפת לא להיכנע, להילחם במסירות נפש, אם ידרש. אדוארד בנש (Eduard Benes), יד ימינו וממשיכו של מסריק שהלך לעולמו בשנת 1937, לתכתוב מינכן, כאשר הצ'כים נוכחו לדעת שאותן מעצמות המערב, צרפת ואנגליה, שעמן היו קשורים בחוזה ידידות

ובחזי הגנה, פשוט זנחו אותם תמורת מה שהיה נראה להם כשלום, שלום לימינו, כדברי צ'מברליין, ראש ממשלת אנגליה, החלו יהודי בוהמיה ומורביה לחוש לראשונה שכאן נפרד גם גורלם, לא בחריפות. לא מתוך הרגשת סכנת חיים, רק כהתפכחות מאשליה, בין בצוע הסכם מינכן, מסתיו 1938 עד לכיבוש כל שטחה של מערב צ'כוסלובקיה על ידי צבאות היטלר במרס 1939 והקמת הפרוטקטוראט, שטח החסות של בוהמיה ומורביה, הפרידו רק חודשים אחדים. אם ליהודי הרייך הייתה שהות של שש שנים או להגר או להתרגל למגבלות המוטלות עליהם בהדרגה, שלב אחר שלב, על יהודי הפרוטקטוראט בא הכול כגל גדול אחד – הכיבוש וכעבור פחות מששה חדשים פרוץ מלחמת העולם השנייה ותוך כדי כך מאות החוקים והאיסורים לסילוקם מחיי הכלכלה ומחיי החברה – הכול בא עליהם בבת אחת, כמעט.

מי נמלט בעוד מועד? נמלטו בעלי האמצעים כמו משפחת פצ'ק, הרוטשילדים של בוהמיה, כי לבעלי הון פתחו כל המדינות את שעריהן, נמלטו אנשים שהיו פעילים כאנטי פשיסטים, בעיקר קומוניסטים וסוציאלי-דמוקרטים, נמלטו אנשים שהיו להם בני משפחה בחוץ לארץ שהיו מוכנים לדאוג להם ואלה היו, יחסית, מעטים, כי לא הייתה הגירה המונית יהודית ממרכז אירופה כפי שהייתה ממזרחה, נמלטו אנשים בעלי חושים פוליטיים מחודדים, בעלי הסרטיפיקאטים יקרי הערך, חלוצים בעליה ב', אבל רוב היהודים, גם אם לא זכרו את רדיפות היהודים, גם אם לא שמעו מעולם מפי הוריהם או סביהם דבר על ההשפלות בעבר, בימי הקיסרית מריה טרזה, שאת שמה נשא מבצר כ-60 ק"מ צפונית מפראג, נשענו, ולו בתת-הכרה, על ניסיון העבר היהודי: יבואו גזירות, יבואו ימים קשים אבל נתגבר. וגם אם יהיה מי שימצא את מותו בעבודת פרך, ממחלות, מרעב – הרוב הגדול ישרוד כפי ששרד בעבר. חוסר המודעות לגודל הסכנה לא היה ייחודי ליהודי הפרוטקטוראט דווקא, אבל עליהם אנו מדברים, כי הם היו מייסדי גטו טרזיינשטאט כשמו הגרמני.

לא מצאתי בעת איסוף החומר לספר על יעקב אדלשטיין, איש "החלוץ" מי שהיה מנהל המשרד הארץ ישראלי בפראג ואחרי הכיבוש הנאצי ראה את עצמו אחראי ליהדות שטח החסות כולה, סימוכין לטענה שהייתה רווחת בין היהודים שהקמת גטו טרזין באה ביזמתו, אך ברור, שהוא חזר משהותו בניסקו, אותה מושבת יהודים ליד לובלין, הניסיון הגרמני הראשון להגלות יהודים המונית לפולין בסתיו 1939, ניסיון כושל, לא מאורגן כהלכה, עדיין בהחלטה נחושה שיש לעשות הכול כדי להחזיק את יהודי הפרוטקטוראט על אדמת צ'כיה ולמנוע את הגלייתם לפולין עד יעבור הזעם. ובכך היו היהודים בדעה אחת, גם בימים השחורים ביותר, ימי כיבוש הולנד, דנמרק, צרפת, בימי פרוץ המלחה עם ברית המועצות והניצחונות הגדולים של הצבא הגרמני בחזית המזרח: המלחמה תיגמר בתבוסת היטלר ועד אז – רק להחזיק מעמד, רק להחזיק מעמד.

סיבת הקמת גטו על אדמת בפרוטקטוראט הייתה, לפי עדות אייכמן בחקירתו בירושלים, שונה: במסגרת עיתונאית, זמן קצר לאחר כניסתו לתפקיד, התרברב ריינהרד היידריך, הרייכספרוטקטור החדש,

ששטח החסות יטוהר מהיהודים תוך שמונה שבועות וכיוון שהמשלוחים למזרח היו תלויים במערכת ההשמדה הכללית, היה גטו טרזין פתרון ביניים - הפרוטקטוראט יטוהר ע"י ריכוז היהודים בעיר המבצר טרזיינשטאט ומשם יישלחו למזרח. ואכן, מדברי היידיריך בפגישה עם נשי ה-SS בכירים באוקטובר 1941 בפראג התברר, שמהרגע הראשון נועד גטו טרזיינשטאט להיות תחנת מעבר בלבד.

לא כך ראו אותו אדלשטיין והמחלקה הסודית ג' בקהילת פראג שעסקה בהכנתו: הם רצו להקים עיר יהודית לכל דבר, עיר המפרנסת עצמה, בעיקר ע"י עבודות למען תעשיית המלחמה הגרמנית, מקיימת מנהל פנימי מסודר, נאור, שישמש כהכשרה לעליה לארץ ישראל, לדור הצעירים, לפחות. הרי שורות תנועות הנוער הציוניות גדלו והתחזקו מאוד מאז הכיבוש הנאצי, גזירות החוקים הארים, התנכרות חלק גדול מהאוכלוסייה הצ'כית ותגובת אף על פי כן ולמרות הכול מצד הנוער היהודי. מרבית יהודי בוהמיה ומורביה היו רגילים לעשות את מלאכתם נאמנה. הם עבדו ולא חשבו מה היה משלוח ידם, רפואה או פקידות, זבנות או תעשיית טקסטיל, לא חשבו מה היה מעמדם - במסירות, תוך רצון לעשות עבודה טובה - חליפה יפה, ארון חזק, ארוחה טעימה, רבים עברו מאז הכיבוש הסבה מקצועית ואילמלא מחקו הגרמנים את האשליה על עיר מקלט עד סוף המלחמה, היו אכן מקיימים עיר שיקלו להתגאות בה. משהו מאותו רצון, מאותה אמביציה נשאר גם אחרי שהוברר כבר בחדשים הראשונים לקיום הגטו, בראשית 1942, שיצאו טרנספורטים למזרח (כפי שנקרא אותו יעד מסתורי שאיש לא ידע עליו שמדובר בהשמדה ממוכנת) ואכן הגרמנים ידעו לנצל אותה בשלב מאוחר יותר כדי להציג את גטו טרזיינשטאט כעיר לדוגמה לקראת ביקור משלחת הצלב האדום הבינלאומי ביוני 1944. המחלקה היהודית במסגרת מנגנון ב-SS בראשותו של איימן תבעה מיהודים רשימות על כל תכולת דירתם, עד הפריט האחרון, עוד בימי הרישום במקום מגוריהם, רישום מסודר, לפי תור, שאליו התייצבו היהודים ברובם בצורה ממושמת, כמצווה, משום שהיו רגילים לציית לחוק ואכן הם ישבו ומילאו בדיוקנות כל פרט, כמה שולחנות לילה בדירה וכמה סירים, כמה כפפות בארון וכמה כובעים, והתכוננו ליציאה, תפרו שקי שינה, החליפו מצעים לבנים במצעים צבעוניים של בני העניים, הכינו משומן וקמח רביכה מוצקה כמלאי ברזל, הסתירו מעט כסף או תכשיטים בביטנת מעיל, בסולית נעל, שקלו אם לקחת ספר אהוב, או תצלומים על חשבון בגדים חמים או מלאי מזון במסגרת חמישים הקילוגרמים שמותר להם לקחת עמם לדרך. עקרות בית רבות סידרו את הדירה לפני יציאתם לטרנספורט, אולי מתוך תקווה כמוסה, בלתי הגיונית, שכך ימצאו אותה עם שובן. היהודים חשבו בהגיון וההיגיון אמר: גרמניה שלחמה עם שלוש המעצמות הגדולות - אנגליה, ברית המועצות וארצות הברית - לא תוכל להרשות לעצמה לוותר על כוחות עבודה חיוניים לתעשיית המלחמה, ההיגיון אמר: אם המשפחה דבקה יחד הסיכויים להחזיק מעמד עד הסוף המיוחל גדולים יותר. ההיגיון אמר - אל מי שהגיעו השמועות הראשונות על מוות המוני במזרח, שמרעב, מכפור, ממחלות מדבקות, מעבודת פרך ימות אחרי חלק מ-92,000 היהודים שנשארו לכודים בפרוטקטוראט

אחרי שנסגרו הגבולות סביבם, אבל הצעירים, גרעין הנביטה, ישרוד. ההיגיון אמר, גם כאשר עמדו מול המשרפות מעלות עשן בבירקנאו, שלא ניתן להשמיד בני אדם באלפים כל יום, על סרט נע, והם לא ידעו שאותו ההיגיון איבד את תקפו והחל עידן חדש בתולדות האנושות.

התאספנו כאן כדי לדון על פרשת המים בין שני עולמות, טרזיינשטאט, השריד האחרון לאותה נורמאליות ולו מעוותת, מושפלת, כפי שהכירו אותה היהודים מן העבר, והפלנטה החדשה של רצח מתוך יכולת טכנית מעולה ע"י עם שעל פי הגיון ימים עברו היה ביסודו עם של תרבות.

אנחנו בשערי הגטו: הכול היה בו שונה משתיארו לעצמם מקימיו, טרנספורטים נכנסו, טרנספורטים יצאו, במקום עיר יהודית פרודוקטיבית, הנושאת את עצמה, תחנה לאיסוף יהודים זקנים, חולים, נכים מהרייך ומאוסטריה, שלא ניתן לשלוח אותם ישירות למזרח משום שלטענת הגרמנים הוגלו היהודים למזרח לשם עבודות בניה וביצורים. במקום מינהל עצמי - הכול תלוי בחסדי הגרמנים. על אדמת צ'כיה המיטיבה ובכל זאת כלואים מאחורי חומות - אבל את האופטימיות היהודית לא ניתן היה לחנוק. אנחנו שהיינו אז צעירים, עברנו לרוב את התקופה בעיניים עצומות, מרוכזים בעצמנו, בחוויותינו, בחברינו, בעבודתנו ורק כיום אנו מודעים ביתר שאת לאימה שהייתה בגטו לזקנים מגרמניה ומאוסטריה שלמעלה משלושים אלף מתוכם מתו כבר בגטו עצמו (היו ביניהם גם בתו של הרצל, וגם ארבע אחיותיו של פרויד). רק כיום אנו מסוגלים להבין מה הייתה התמוטטות העולם הישן, המוכר, הקבוע, המסודר, להורינו. רק כיום אנו מרשים לעצמנו לכאוב את כאב האבדה על יהדות שנמחקה.

גטו טרזין כמו כל דבר אחר בחיים משתנה גם אחרי שחדל להתקיים, תמיד מתגלה בו איזה נוף אחר. לפניכם תיאור הגטו מזווית ראייה של 1988, 47 שנה אחרי הקמתו - והתמונה רק חלקית.